De Statenvertaling

Hoe een nieuwe Bijbel de Republiek verenigt
Herzien door Alie Lassche

‘Eendracht maeckt macht’ staat op de titelpagina van de Statenbijbel uit 1637. Deze nieuwe Nederlandse vertaling moest de inwoners van de Republiek verenigen: één volk, één taal, één Bijbel. En dat is gelukt: weinig boeken hebben zo’n grote invloed op de Noord-Nederlandse taal en cultuur gehad als deze Bijbel.

In bijna elke geloofsdiscussie – en die waren er veel in de zeventiende-eeuw – speelde de Bijbel een belangrijke rol. Er waren veel verschillende Nederlandse vertalingen van de Bijbel in omloop. Daar zaten behoorlijk wat fouten in, zodat allerlei passages verschillend werden uitgelegd. Maar zelfs over dezelfde vertaling werd men het vaak niet eens. Toen in 1618-1619 op de synode van Dordrecht de leer van het gereformeerde geloof vastgesteld werd, besloot men dat er ook een correcte bijbelvertaling moest komen. Er werd acht dagen over dit plan vergaderd en vervolgens werd er intensief voor gelobbyd bij bijvoorbeeld theologen, uitgevers en de regering. De Staten-Generaal beloofden de kosten te dragen en gaven uiteindelijk in 1625 officieel opdracht voor het project, vandaar de naam Statenvertaling. De overheid gaf met de opdracht ook aan dat zij een hoger gezag had dan de kerk.

Masterplan

De vertalers kregen een zware taak. Zij moesten in correct Nederlands een nauwkeurige vertaling verzorgen uit de oorspronkelijke bijbeltalen, onder andere het Hebreeuws van het Oude Testament en het Grieks van het Nieuwe Testament. Bovendien moest de vertaling in lijn zijn met de gereformeerde leer die vastgesteld was op de Dordtse synode. De tekst mocht verder absoluut geen verwarring zaaien. Met de reformatie was persoonlijke geloofsbeleving belangrijk geworden. Daarom moest elke gelovige op eigen kracht de tekst kunnen begrijpen, zonder dat er aanleiding was voor twijfel.

Om aan al deze eisen te voldoen werden de zes vertalers en vijftien 'revisoren’ (controleurs) geselecteerd uit de beste theologen en taaldeskundigen van het land. Het werk gebeurde in ploegen in Leiden, waar boeken uit de universiteitsbibliotheek gebruikt werden en wetenschappers van de universiteit zo nodig adviezen gaven. De eerste vertalers begonnen in 1626, de eerste revisoren in juli 1633. Een van deze revisoren was de dichter-predikant Jacob Revius uit Deventer. De Deventer kerkenraad wilde dat hij vóór de winter terug was, maar dat weigerde Revius. Dit project gaat boven mijn plicht als predikant, zei hij, ik werk nu onder het gezag van de Staten-Generaal. In september 1634 was Revius klaar. De Statenbijbel verscheen in 1637. De eerste druk was een luxe uitgevoerd, groot en duur boek; later kwamen er ook bekorte edities, die kleiner en goedkoper waren.

Succes

De Statenbijbel werd een groot succes. In calvinistische kerken en op calvinistische scholen werd het de standaardbijbel. In calvinistische gezinnen werd er dagelijks uit voorgelezen. Ook andere protestanten, zoals de doopsgezinden en de piëtisten, gingen het boek gebruiken. Alleen de lutheranen hielden vast aan vertalingen van de Luther-bijbel.

Veel dichters werden (en worden) door de Bijbel geïnspireerd. Zo verwijst Meynarda Verboom in haar pleitrede voor Eva naar 'Het eerste boek van Mozes', zoals Genesis in de Statenvertaling wordt aangeduid. Men dacht namelijk dat de eerste vijf Bijbelboeken (de Torach) door Mozes waren geschreven. Een ander voorbeeld betreft de predikant-dichter Jodocus van Lodenstein. In zijn bundel *Uyt-spanningen* (1676) staat bijvoorbeeld het gedicht 'Grootsheyd des levens', naar aanleiding van 1 Johannes 2 vers 16: "Want al wat in de wereld is, namelijk de begeerlijkheid des vleses, en de begeerlijkheid der ogen, en de grootsheid des levens, is niet uit den Vader, maar is uit de wereld." Dit Bijbelcitaat waarschuwt tegen grootheidswaan en pronkzucht. We moeten aandacht schenken aan God en niet aan de levende dingen op aarde. Het leven is tijdelijk en leidt uiteindelijk tot niets:

> *Grootsheyd des levens*
>
> Waarheen mijn hert? Gij steigert niet, maar stijgt
> en hijgt ook zonder trappen opwaarts; zijgt
> gemetlijk raad ik u, want zo gij op
> gemetlijk: voorzichtig; zo: als den top
>
> in vollen run komt, en daar meent te staan:
> ’t zal wislijk tegen uwe mening gaan,
> want uwen drift drijft u op ’t hoogste weer
> ter neer.
>
> En als gij dan aan ’t rollen zijt: och, och!
> Uw vaart vergroot uw val: dies zeg ik nog
> sta stil, en schouwt u zelf; ik wed’ gij ziet
> een Niet .

God spreekt in het Nederlands

De vertalers en controleurs van de Statenvertaling hadden opdracht gekregen correct Nederlands te gebruiken. Dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Ze kwamen uit verschillende delen van het land en brachten hun eigen varianten van het Nederlands mee. Er moesten dus compromissen gesloten worden over spelling, grammatica en woordgebruik. Voor veel woorden, zinswendingen en uitdrukkingen was ook nog geen algemene Nederlandse variant beschikbaar, die moest dan ontworpen worden. De oplossingen waren de eerste stappen naar één Nederlandse taal. Omdat de Statenbijbel zoveel gelezen werd, kreeg ze grote invloed. In het huidige Nederlands is dat nog goed te merken.

De vertalers werkten systematisch. Zo kozen ze bijvoorbeeld steeds voor *om* in bijzinnen die een doel uitdrukten: ‘gekomen *om* dit land te doorzoeken’ in plaats van ‘gekomen het land te verspieden’ (Jozua 2:2). Ook maakten ze consequent onderscheid tussen *liggen* en *leggen* en kozen ze *dacht* in plaats van *docht* en *vond* in plaats van *vand*. Door de Statenvertaling werd het wederkerende voornaamwoord *zich* het algemeen gebruikte, boven *hem* en *haar*. Al deze beslissingen zijn nog steeds van kracht in het Nederlands.

Ook moesten de vertalers Hebreeuwse en Griekse zegswijzen naar het Nederlands vertalen. Dat heeft geleid tot veel nieuwe spreekwoorden en uitdrukkingen, zoals ‘iemand op handen dragen’, ‘in het duister tasten’, ‘niet van gisteren zijn’, ‘de haren rezen hem te berge’, ‘de appel valt niet ver van de boom’, ‘iemands hart stelen’, ‘je hart uitstorten’, ‘hemel en aarde bewegen’, ‘bij de pakken neerzitten’, ‘muggen ziften’, ‘iemand het mes op de keel zetten’ en ‘wie een kuil graaft voor een ander, valt er zelf in’. Deze uitdrukkingen gebruiken we nog steeds. Ook daaruit blijkt de grote invloed van de Statenvertaling.

Het was een lastige klus die tot intensieve discussies en wijzigingen leidde. De secretaris van de commissie werd er af en toe wanhopig van. En een van de vertalers, Willem Baudartius, verzuchtte tegen revisor Revius: ‘Ik heb mijn leven lang nooit zo geblokt als ik nu in mijn oude dagen doen moet.’ Maar het succes vergoedde veel. Toen het boek uitkwam, werd opgemerkt dat God nu in het Nederlands sprak, zo goed was de taal.

De taalmythe rond de Statenvertaling

Met regelmaat wordt er, onder andere in het publieke debat, gezegd dat de Statenvertaling de basis legde voor de Nederlandse eenheidstaal. Taalkundigen proberen die mythe al jaren te nuanceren. Die mythe is ontstaan in het negentiende-eeuwse nationalisme. Toen werden allerlei aspecten uit het verleden van de Republiek verheerlijkt, om zo het gevoel van eenheid aan te wakkeren. In de zeventiende en achttiende eeuw bestond het idee van de Statenvertaling als basis voor een eenheidstaal echter nauwelijks. De taal van de Statenvertaling was in haar eigen tijd al behoorlijk ouderwets en formeel. Bovendien volgden de vertalers vaak hun voorgangers, onder wie de vertalers van de Deuxaesbijbel van 1562. Natuurlijk moet het belang en de invloed van het project waar de statenvertalers gezamenlijk hun schouders onder zetten niet worden onderschat. Maar de invloed van Bijbeltaal op het Nederlands kunnen we niet vastpinnen op één specifieke vertaling.

Verder lezen

- Meer informatie over de Statenvertaling is te vinden op de website van de DBNL
- Het gedicht van Lodenstein is met aanpassingen overgenomen uit: J. van Lodenstein, *Uyt-spanningen*. Ed. L. Strengholt e.a. Utrecht, De Banier, 2005, 75.
- De volledige tekst van de Statenvertaling vind je op: http://www.statenvertaling.net/
- Veel informatie over de invloed van de Bijbel op westerse cultuur vind je op de website De bijbel in de nederlandse cultuur
- H. Duits, ‘17 september 1637: De nieuwe bijbelvertaling wordt aangeboden aan de Staten-Generaal – Bijbel en literatuur’. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, Martinus Nijhoff, 1993, 225-230.
- Gert J. Peelen, *De nieuwe bijbel van een vrij volk. De Statenvertaling van 1637*. Haarlem, Nederlands Bijbelgenootschap, 1987.
- E. de Bruijn en H. Florijn, *Revius. Dichter, denker, dominee*. Houten, Den Hertog, 2006.
- C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637* . Haarlem, Nederlands Bijbelgenootschap, 1993 (2e dr.).
- Karina van Dalen-Oskam en Marijke Mooijaart, *Bijbels lexicon. Woorden en uitdrukkingen uit de bijbel in het Nederlands van nu*. Prometheus, Amsterdam 2000
- Peter van der Coelen, Feike Dietz, Annerieke Schreuder en Els Stronks, 'Strategisch zetten. De eerste druk van de Statenvertaling gelezen als product van de boekindustrie', in: *Spiegel der Letteren* 59 (2018), 487-519.
- Karina van Dalen-Oskam en Marijke Mooijaart, *Bijbels lexicon. Woorden en uitdrukkingen uit de bijbel in het Nederlands van nu*. Prometheus, Amsterdam 2000
- H. Duits, ‘17 september 1637: De nieuwe bijbelvertaling wordt aangeboden aan de Staten-Generaal – Bijbel en literatuur’. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis.* Groningen, Martinus Nijhoff, 1993, 225-230.
- Gert J. Peelen, *De nieuwe bijbel van een vrij volk. De Statenvertaling van 1637*. Haarlem, Nederlands Bijbelgenootschap, 1987.
- Cora van de Poppe, ‘Statenvertaling diende niet als basis voor Nederlandse eenheidstaal’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 27 november 2019.
- Top 100 Bijbelse uitdrukkingen, gezegden en woorden op Historiek.

https://www.literatuurgeschiedenis.org/17e-eeuw/de-statenvertaling